

نقشه تاریخی ایران
از غزنویان تا اسماعیلیان

□ پایتخت

ایران امروز

مرزهای کنونی کشورها

تلمرو حکومت خوارزمشاهیان

تلمرو حکومت غزنویان

مناطق نفوذ اسماعیلیان ایران

تلمرو حکومت سلجوقیان

دریای عرب

هنر و تمدن ایران در سده‌های چهارم تا ششم هجری

اهداف رفتاری: از هنرجو انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

- ۱- تحولات معماری در سده‌های چهارم تا ششم هجری را بیان کند.
- ۲- انواع بناهای معماری سده‌های چهارم تا ششم هجری را نام ببرد.
- ۳- وضعیت کتاب آرای و هنرهای مرتبط با آن را در سده‌های چهارم تا ششم شرح دهد.
- ۴- ویژگی‌های نگارگری این دوره را بیان کند.
- ۵- کتاب‌های تصویرسازی شده این دوره را نام ببرد.
- ۶- پارچه‌بافی و نقوش آن را در این دوره شرح دهد.
- ۷- وضع فلزکاری سده‌های چهارم تا ششم را بیان کند.
- ۸- موضوع تزئینات و نقاشی‌های سده‌های چهارم تا ششم را شناسایی کند.

هنر و تمدن ایران در سده‌های چهارم تا ششم هجری

در طی سده‌های چهارم تا ششم هجری حکومت‌های متفاوتی از جمله آل بویه، آل زیار، سلجوقیان، اتابکان و خوارزمشاهیان حکومت کردند و این حکومت‌های متفرقه در مناطق مختلف ایران باعث شد تا آثار قابل توجهی نیز به یادگار بماند. آثاری که شاید به سبب رقابت با حکومت مرکزی جهان اسلام همزمان در دوران خلافت عباسی نیز وجود داشت. با این حال این دوره تاریخی مهم‌ترین دوران همزمانی ادبیات فارسی و هنر اسلامی است که آثار بسیار بدیع زبان و ادب پارسی همراه با آثار بی‌شماری پدید آمد. از جمله اتفاقات دیگر توسعه ساخت و ساز مسجد بود که در شیوه‌های ساختمانی جدیدی به‌عنوان شیوه و سبک رازی ظاهر می‌شود. همزمان با اوج معماری هنرهای فلزکاری، سفالگری، کتیبه‌نگاری، کاشی، نقاشی، کتاب‌آرایی و بافت گسترش یافتند.

این هنرها در اصل میراث‌دار سنت‌های کهن بازمانده در خراسان و فارس است که توانست پیوندی بین گذشته و عصر خود ایجاد نماید.

مهم‌ترین تحول معماری در این دوره را می‌توان در تلفیق کامل ایوان و گنبد و تبدیل مساجد

▲ شکل ۹-۱- آرامگاه قابوس و شمسگیر،
گنبد رُک (گنبد کاووس، سده چهارم و پنجم هجری)

شبستانی به ایوانی، ساخت بناهای چهار ایوانی، ایوان‌های پهن و کوتاه، قوس‌های جناقی یا تیزه‌دار نام برد (تصویر ۹-۱). توجه زیاد به آجرکاری، ساخت مناره و برج‌های آرامگاهی، کاربرد کاشی تک لعاب، گچ‌بری و نوعی گنبدسازی مخروطی معروف به «رُک» از دیگر ویژگی‌های معماری این دوره است. (تصویر ۹-۲ الف و ب) شیوه ساخت بناها به حدی مستحکم و بادوام بود که قادر به تحمل گچ‌بری‌های انبوه و فراوان بودند.

ساخت مساجد در این دوره از ساختار بناهای تک یا دو ایوانه (مانند مسجد جامع اصفهان) به چهار ایوانه تبدیل شد (شکل ۹-۲ الف و ب).

▲ شکل ۹-۲ ب- طرح بازسازی شده، نمای کلی مسجد جامع اصفهان

▲ شکل ۹-۲ الف- مسجد جامع، اصفهان، طرح تکمیلی
سده‌های چهارم تا ششم هجری

▲ شکل ۹-۳- مسجد جامع زواره، اصفهان، سده چهارم و پنجم هجری

پس از ساخت این بنا الگویی در مسجدسازی پدید می‌آید که مورد الهام دیگر بناها می‌شود. مسجد جامع زواره (شروع ساخت ۵۱۵ هـ.) نخستین نمونه کامل تاریخ‌دار به شیوه چهار ایوانی است (شکل ۹-۳).

همچنین نخستین آرامگاه‌های ایران، در سده چهارم و پنجم هجری است که دارای ارزش و اهمیت تاریخی و هنری می‌گردند. این آرامگاه‌ها به صورت برج مانند ساخته می‌شد. انواع آن را می‌توان به صورت برج آرامگاهی با نقشه گرد از جمله گنبدکاووس (شکل ۹-۱) و یا آرامگاه‌های قبه‌ای شکل با نقشه چند ضلعی از جمله برج‌های خرقان (شکل ۹-۴) و همچنین برج‌های چند ضلعی و ترکیبی از جمله گنبد سرخ و کبود مراغه (شکل‌های ۹-۵ و ۹-۶) مشاهده کرد. از دیگر نوآوری‌های این دوره ساخت میل^۱ و مناره^۲ است که قدمتی کهن در معماری ایران دارد و نخستین میل تاریخ‌دار را می‌توان در میل ازدها^۳ ممسنی متعلق به دوره اشکانی دانست (شکل ۹-۷). در این دوره مناره‌ها به شیوه‌های مختلف ستاره شکل یا استوانه‌ای ساخته شد (شکل ۹-۸).

▲ شکل ۹-۴- برج خرقان، نزدیک قزوین

▲ شکل ۹-۶- گنبد سرخ، مراغه، آذربایجان شرقی

▲ شکل ۹-۵- گنبد کبود، مراغه، آذربایجان شرقی

۱- میل : در قدیم برای تعیین مسافت (هر هزارگام درجاده‌ها) ستونی برای مسافران می‌ساختند که به آن میل می‌گفتند.

۲- مناره (گلدسته) : محل نور (برافروختن آتش) - اذان - دیده‌بانی و رساندن اخبار - بنایی استوانه‌ای شکل که در مکان‌های مقدس

از جمله مسجد می‌سازند.

۳- میل ازدها : ستون سنگی برای روشن کردن آتش (اشاره به آتش ازدها) است.

▲ شکل ۸-۹- منار جام، افغانستان

▲ شکل ۷-۹- میل ازدها، نورآباد ممسنی، فارس، دوره اشکانی

توجه به معماری‌های غیرمذهبی بنا به ضرورت و نیاز فرمانروایان این دوره در شکل کاخ‌ها (شکل ۹-۹) و دیگر بناهای مرتبط با تجارت، بازرگانی و سفر از جمله رباط‌ها و کاروانسراها (شکل ۹-۱۰) به ظهور رسیده است. در تمامی بناهای این دوره از مصالح و فنون ساخت عالی، طاقسازی، گنبد و عناصر مختلف معماری به خوبی بهره‌برداری شده است. همچنین کتیبه‌نگاری در تمامی بخش‌های بنا به کار رفته و توانسته ضمن نقش تزئینی، جنبه‌های کاربردی آن نیز مورد توجه باشد.

▲ شکل ۱۰-۹- رباط شرف، خراسان

▲ شکل ۹-۹- کاخ لشکری بازار، غزنه، افغانستان

۱- رباط (کاروانسرا) : محلی بین راه برای استراحت و اقامت مسافر و کاروان است.

شکوفایی عظیم هنرها در این دوره در هنر کتاب‌آرایی نیز تجلی یافته است. تذهیب و خوشنویسی در تزئین کتابت قرآن مجید و همچنین کاربرد هنر کتاب‌آرایی در آثار ادبی قابل توجه است. در این زمان همه کتاب‌ها دارای جلد‌های چرمی نفیس شدند. خوشنویسی هم با ظهور ابن‌بواب که توانست اقلام سته را با نقطه اندازه‌گذاری کند، رونق و شکوه فراوانی یافت (شکل ۹-۱۱).

شاخص‌ترین هنر کتاب‌آرایی همان نقاشی و مصورسازی بود که نه تنها در نسخه‌های خطی بلکه در کلیه هنرها از جمله دیوارنگاری، کنده‌کاری سنگ‌ها، فلزکاری و ... به کار رفت. از این‌رو در نگارگری این دوره وحدت میان شیوه‌های نقاشی پیشین قابل توجه است. سطوح گسترده دیوارها، ظروف سفالین و نسخ خطی با سهولتی یکسان با شیوه نگارگری آراسته می‌شد.

مهم‌ترین ویژگی هنر نگارگری این دوران را می‌توان در استفاده رنگ سرخ زمینه، پرکردن زمینه با نقش اسلیمی، پوشش لباس‌های بدون چین و چروک و شیوه ترسیم انتزاعی نقوش گیاهی دانست. همچنین پیکره‌های کوتاه قامت، صورت‌های تمام رخ با دهان تنگ و چشمان مورب و قلم‌گیری (که بازمانده از سنت‌های نقاشی مانوی است) از دیگر ویژگی‌های نگارگری این دوره است. از نقش‌های پارچه، ظروف فلزی و سفالینه‌ها می‌توان وجود هنر نگارگری بسیار ظریفی را بازشناخت. بنا به اسناد تاریخی، نخستین نمونه نقاشی کتاب در این دوره اندرزنامه (قابوس‌نامه) است. اما شاخص‌ترین اثر کتاب فارسی مصور، کتاب «ورقه و گلشاه» است که در آن پیوند شعر و نقاشی به‌طور کامل مشهود است (شکل ۹-۱۲). نقاشی این دوره ریشه در نگرش تصویرسازی کهن ایرانی دارد.

▲ شکل ۹-۱۱- برگه از قرآن کریم با خطوط مختلف

▲ شکل ۹-۱۲- برگه از کتاب ورقه و گلشاه

در بین سده‌های چهارم تا ششم هجری مهارت بافندگی پارچه منقوش نیز به کمال رسید. در این پارچه‌ها طرح، نقش و بافت با وحدتی بی‌نظیر باعث شده تا آثار نفیسی به وجود آید. هنرمند با آوردن درخت مقدس زندگی^۱، تاک‌های پیچاپیچ، نخل، خوشنویسی و هیكل‌های نرم و لطیف جانوران و

۱- درخت زندگی: نماد جاودانگی به شمار می‌رود.

صورت‌های متین انسانی، نوعی وحدت موضوعی با بافت پارچه پدید آورده است (شکل ۹-۱۳). جنس اغلب این پارچه‌ها، ابریشمی و میراث‌دار هنر و سنت ساسانی است. از جمله نقش‌های منحصر به فرد، نقش شیر و طاووس در دو طرف درخت زندگی است که در دایره‌ای محاط شده (طاووس نشانه آسمان پرستاره) است. همچنین وجود برگ پهن با نقطه‌های درشت از سبک سفال‌های مینایی اقتباس شده است. وجود حشرات (پروانه) در این نوع نقش و بافت پارچه، نوعی بدعت و ابتکار در نقوش است. طرح دو طاووس و نخل با ساقه نازک که شاخ و برگش مانند چهره انسانی است از ابداعات هنرمندان دوره اسلامی به‌شمار می‌رود (شکل ۹-۱۴). این پارچه‌ها معمولاً در کاربردهای مختلف و با رنگ‌های متنوع که نشان دهنده مهارت بالای رنگرزی الیاف است، تولید می‌شده است.

▲ شکل ۹-۱۳- نمونه پارچه آل بویه با طرح ساسانی، ابریشم

▲ شکل ۹-۱۴- بخشی از پارچه با طرح پرنده

فلزکاران نیز در این دوره همه گونه اشیاء زیبا را به شیوه‌های گوناگون فلزکاری می‌ساختند و بیشترین شکل‌ها و نقش‌های به‌جا مانده نقوش جانوری، پرندگان و یا موجودات تلفیقی است. شاخص اصلی شکل ظروف در کاربردهای مختلف، نقش پرنده و شاخه با تزیینات شبدری^۱ و ترنجی^۲ بوده است (شکل ۹-۱۵). همچنین بیشتر این نقوش بر روی گچ‌بری‌ها و سفالگری نیز دیده می‌شود. هنر سفالگری در این دوره نیز به تدریج از لحاظ کمیت و کیفیت پیشرفت کرد و به موازات هنر فلزکاری مفرغی به عالی‌ترین درجه خود نائل گردید. پخت سفال‌هایی خاص و نازک به نام «پوست تخم مرغی» که با طرح‌های ظریف شاخ و برگ گیاهی تزیین شده و به وسیله لعاب شفاف قلیایی پوشانده شده بود، در این دوره به وجود آمد (شکل ۹-۱۶). وجود ظروف با تزیین مینایی^۳ که از نظر ظرافت و تنوع نقوش با نسخه‌های خطی این دوره قابل مقایسه است، بر همکاری نگارگران و سفالگران دلالت دارد. بیشترین

▲ شکل ۹-۱۵- ظرف فلزی

۱- شبدری: تزیینات به شکل شبدر (گیاهی سه‌پر) را گویند.

۲- ترنجی: تزیینات طرح مرکزی دایره یا بیضی شکل را ترنجی می‌نامند.

۳- مینایی: به کارگیری لعاب‌های رنگارنگ بر روی ظروف را مینایی می‌گویند.

موضوع این نقاشی‌های روی ظروف، مجالس بزم و رزم و گاه موضوعات داستانی برگرفته از ادبیات فارسی است (شکل ۱۷-۹).

▲ شکل ۱۶-۹- ظرف سفید، طرح چینی

▲ شکل ۱۷-۹- ظرف مینایی، دوره خوارزمشاهی

گاه‌نگار درس نهم

دوره میانه (اسلامی)	
سده چهارم تا ششم هجری	سده دهم تا دوازدهم میلادی
(۵۰۰-۶۰۰)(۴۰۰-۵۰۰)(۳۰۰-۴۰۰)	
هنرها: معماری، گچ‌بری، آجرکاری، سفالگری، کاشی‌کاری (تکرنگ)، فلزکاری، خوشنویسی و کتابت، نقاشی، بافندگی	
مناطق: اصفهان، زواره، گنبد کاووس، خرقان، مراغه، غزنه، ری	
سلسله‌ها: سامانیان، آل زیار، آل بویه، غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، اتابکان	

- ۱- تحولات معماری سده‌های چهارم تا ششم هجری را بیان کنید.
- ۲- مساجد چهار ایوانی از چه دوره‌ای در ایران ساخته شدند؟ دو نمونه را نام ببرید.
- ۳- عناصر (اجزاء) جدید معماری در سده‌های چهارم تا ششم هجری نسبت به گذشته را نام ببرید.
- ۴- معماری غیرمذهبی در چه نوع بناهایی تجلی یافت؟
- ۵- مهم‌ترین تزینات معماری سده‌های چهارم تا ششم هجری را بیان کنید.
- ۶- کتاب‌آرایی سده‌های چهارم تا ششم هجری چگونه بود و از چه هنرهایی بهره می‌گرفت؟
- ۷- ویژگی‌های مهم نگارگری سده‌های چهارم تا ششم را ذکر کنید.
- ۸- وضعیت پارچه‌بافی سده‌های چهارم و ششم را شرح داده و نقوش آنها را با دوران قبل مقایسه کنید.
- ۹- نقوش آثار فلزی سده‌های چهارم تا ششم را توصیف کنید.
- ۱۰- تزینات و نقاشی‌های سده‌های چهارم تا ششم هجری دارای چه موضوعاتی بوده‌اند؟
- ۱۱- کدام یک از مساجد زیر از مساجد چهارایوانی به‌شمار می‌روند؟ این مساجد در چه دوره‌ای در ایران ساخته شده‌اند؟
  - الف) مسجد جامع اصفهان، سده ۴ تا ۶ هجری
  - ب) مسجد جامع شوش، سده ۱ تا ۳ هجری
  - ج) مسجد جامع زواره، سده ۴ تا ۶ هجری
  - د) مورد الف و ج

هنر و تمدن ایران در سده هفتم و هشتم هجری

اهداف رفتاری : از هنرجو انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند :

- ۱- تحولات عناصر معماری سده هفتم و هشتم هجری را بیان کند.
- ۲- آثار شاخص معماری سده هفتم و هشتم را نام ببرد.
- ۳- تزیینات معماری سده هفتم و هشتم را بشناسد.
- ۴- وضعیت نگارگری سده هفتم و هشتم را شرح دهد.
- ۵- ویژگی نگارگری‌های سده هفتم و هشتم را بیان کند.
- ۶- کتاب‌های تصویرسازی شده سده هفتم و هشتم را نام ببرد.

- ۷- ویژگی‌های نگارگری مکتب شیراز را بیان کند.
- ۸- ویژگی‌های مکتب نگارگری جلایری را ذکر کند.
- ۹- وضعیت خوشنویسی سده هفتم و هشتم را بیان کند.
- ۱۰- مراکز سفالگری سده هفتم و هشتم را نام ببرد.
- ۱۱- تحولات پارچه‌بافی در سده هفتم و هشتم را بیان کند.

هنر و تمدن ایران در سده هفتم و هشتم هجری

▲ شکل ۱-۱۰ الف - گنبد سلطانیه، آرامگاه اولجایتو، زنجان

در سده‌های هفتم و هشتم هجری با حملات فراگیر مغول به مرز و بوم ایران برای مدتی اوضاع نابسامانی شکل گرفت. اما با درایت اندیشمندان و سیاستمداران ایرانی و نفوذ آنان به دستگاه حکومت این اقوام وحشی شرایط به گونه دیگری رقم خورد. همین مردمانی که با نگرشی وحشیانه و خونخوار تربیت یافته بودند به فرمانروایان هنردوست تبدیل شدند. از جمله اقدامات مهم فرهنگی در این دوره ربیع رشیدی^۱ است. در این دوره شاهد برپایی برخی از عظیم‌ترین و پیچیده‌ترین بناها و همچنین هنرهای متفاوت هستیم. این دوران زمینه‌ساز حکومت‌های متفاوت مغولی از جمله بر سرکار آمدن ایلخانان، جلایریان، آل مظفر و ... می‌باشد.

▲ شکل ۱-۱۰ ب - طرح بازسازی شده گنبد سلطانیه

در معماری این دوره نیز ساختن آرامگاه‌های بلند و برج مانند برای مشایخ و بزرگان همچون دو سده قبل رواج بسیاری یافت. با این تفاوت که با کاشی لعاب‌دار تزئین می‌شد و بر فراز آنها پوشش گنبدی یا هرمی هشت‌گوش وجود داشت که نمونه دیگر آن را می‌توان در گنبد سلطانیه دید (شکل ۱-۱۰ الف و ب).

۱- ربیع رشیدی: مجموعه بناهای علمی فرهنگی (مسجد، مدرسه، دارالشفاء، و کتابخانه) که در اواخر سده هفتم هجری به دستور خواجه رشیدالدین فضل‌الله در تبریز ساخته شد.

مهم‌ترین تحول معماری در این دوره که در برخی منابع آن را به شیوه آذری خوانده‌اند، شامل بلندی بنا، گنبد‌های ساق بلند، نقشه هشت ضلعی و گنبد دو پوسته و ایوان‌های باریک و بلند است. همچنین بلندتر شدن سقف اتاق‌ها و ارتفاع مناره‌ها، تزیینات بنا با پوشش کاشی، گچ کاری رنگی و مقرنس کاری^۱ است (شکل ۲-۱). شاخص‌ترین اثر معماری این دوره را می‌توان مسجد جامع ورامین (شکل ۳-۱)، مسجد جامع یزد (شکل ۴-۱)، مسجد جامع کرمان (شکل ۵-۱)، آرامگاه بایزید بسطامی (شکل ۶-۱)، آرامگاه شیخ عبدالصمد

▲ شکل ۲-۱- نمای داخلی گنبد سلطانیه، زنجان

▲ شکل ۳-۱- مسجد جامع ورامین

▲ شکل ۶-۱- آرامگاه بایزید بسطامی

▲ شکل ۵-۱- مسجد جامع کرمان

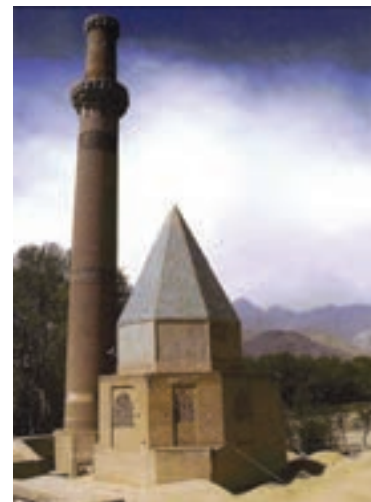

▲ شکل ۴-۱- مسجد جامع یزد

۱- مقرنس کاری: تزیینات پله پله، کنگره‌ای و قرنیزدار در معماری را مقرنس کاری گویند.

(شکل ۷-۱) و بناهای دیگر از جمله رصدخانه مراغه و قصر ایلخانی در تخت سلیمان (شکل ۸-۱) را نام برد. همچنین بارزترین تزینات معماری را می‌توان در محراب‌سازی مسجد جامع اصفهان دید (شکل ۹-۱). اما تحول دیگر در زمینه کاشی معرق است که جایگزین آجرکاری‌ها و تلفیق آن با کاشی بنایی شده است.

▲ شکل ۸-۱ چشم انداز کلی، تخت سلیمان، آذربایجان غربی

▲ شکل ۷-۱ آرامگاه شیخ عبدالصمد، نطنز

▲ شکل ۹-۱ محراب مسجد جامع اصفهان

میراث هنری دیگری که در این دوره به حد شکوفایی خود می‌رسد، نگارگری است. در این دوره تحریم نگارگری تا اندازه‌ای شکسته شد و جنبه همگانی‌تری یافت. این زمان با بهره‌گیری از تأثیرات هنری پیشین، نگارگری ناب ایرانی پدید آمد.

هنرمند ایرانی با آگاهی و درک مناسب از تصویرگری توانست تأثیرات هنر خاور دور (چین) مانند دقت در جزئیات، ترسیم کوه به شیوه لایه لایه، ابرهای پیچان، هاشورزنی و ترسیم آب به صورت پولک پولک را با شیوه هنر بیزانسی^۱ یعنی استفاده از رنگ نقره‌ای و حالات چهره اشخاص را ترکیب نموده و با هوشمندی مناسب در هنر خود آورده و به آنها رنگ و بویی ایرانی ببخشد. تمامی این ویژگی‌ها برای کتاب‌هایی که بیانگر روح ایرانی هستند بسیار مناسب به نظر می‌رسید. برجسته‌ترین این آثار، شاهنامه فردوسی و کتب تاریخی است که همت والایی برای مصورسازی آن به کار رفته است (شکل‌های ۱۰-۱۱ و ۱۰-۱۱). در نیمه دوم سده هفتم هجری مرحله انتقالی سنت نگارگری با حضور هنرمندانی که وفادار به سنت ایرانی هستند، با آگاهی از ویژگی‌های هنری سرزمین‌های دیگر شکل گرفت (شکل ۱۲-۱۰). آنها توانستند با غنا بخشیدن به فنون هنری، توانمندی‌هایی در منظره‌سازی و استفاده همزمان از رنگ‌های جسمی و روحی پدید آوردند (شکل ۱۳-۱۰). اما همچنان آثاری نیز با تلفیق سنت‌های تصویری سده‌های چهارم تا ششم هجری و عناصر آسیای میانه در این زمان مشاهده می‌شود.

همزمان با دوران تسلط ایلخانان مغول، نگارگران شیراز توانستند میراث‌دار سنت‌های پیشین هنری ایران در نگارگری باشند. آنها همت بسیاری در تولید آثار

▲ شکل ۱۰-۱۰- برگی از کتاب شاهنامه بزرگ مغول، مکتب تبریز

▲ شکل ۱۲-۱۰- برگی از کتاب منافع الحيوان

▲ شکل ۱۱-۱۰- برگی از کتاب جوامع التواریخ، رشیدالدین فضل‌الله

۱- بیزانس: هنر و معماری سده چهارم تا پانزدهم میلادی در مردم شرقی به هنر بیزانس معروف است.

▲ شکل ۱۴-۱۰- برگي از مجموعه شعر مکتب شیراز سال ۸۰۰ هجری

▲ شکل ۱۳-۱۰- برگي از کتاب کلیله و دمنه

▲ شکل ۱۵-۱۰- برگي از کتاب دیوان خواجه کرمانی

مکتوب و سنت کتابت داشتند و ابداعاتی را در زمینه نقاشی و نگارگری ایجاد کردند. در این مکتب بر انسان تأکید تصویری بسیاری شده است. پیکره‌ها بیش از حد بلند قامت و بی‌تناسب با منظره و معماری کشیده می‌شد، پیرامون وی را نقوش گیاهی بسیاری پر می‌کرد و زمینه افق در بالا به کار می‌رفت. همچنین نوعی هماهنگی خط و رنگ رعایت می‌شد (شکل ۱۴-۱۰).

سنت دیگر نقاشی این دوره تاریخی در مکتب جلایری دیده می‌شود که در آن نوعی تحول پدید آمد و توانست شیوه و الگوی مناسبی را در سنت نگارگری ایجاد کند که تداوم آن را در دوره تیموری می‌توان جستجو کرد. این مکتب میراث‌دار سنت مکتب ایلخانی در تبریز، مکتب شیراز و بغداد بود. همراه با سیر تحول ادبیات فارسی و ظهور سبک عراقی و ادبیات تغزلی نوعی فضای شاعرانه و تصویرسازی خیالی را با هماهنگی میان پیکره و فضای تصویر، تنوع رنگ، ترکیب‌بندی دایره‌وار، تزئینات ماهرانه و تفکیک فضا (همزمانی) پدید آورد. شاخص آثار این دوره را می‌توان در دیوان خواجه کرمانی و مجموعه همای و همایون و دیوان سلطان احمد جلایر دید که برای اولین بار هنر تشعیر^۱ نیز به عنوان شیوه‌ای در تزئین دیوان اشعار به کار رفته است (شکل‌های ۱۵-۱۰ و ۱۶-۱۰).

۱- تشعیر: نوعی طراحی، قلم‌گیری و رنگ‌آمیزی محدود با نقوش سنتی که در کتاب‌آرایی به کار می‌رود.

همچنین هنر کتاب آرایبی و خوشنویسی در زمینه‌های گسترده‌ای رواج یافت و کتابت را به هنری فاخر مبدل ساخت. این تحول با حضور استادان شش‌گانه خوشنویسی - از شاگردان یاقوت مستعصمی - در سه منطقه مهم فارس، خراسان و آذربایجان شکل می‌گیرد. این خوشنویسان هنر خویش را در کاربردهای مختلف تزیین بناها و کتابت نسخه‌های خطی گسترش دادند (شکل ۱۷-۱۰). همچنین ابداع خط نستعلیق توسط میرعلی تیریزی نیز به دوره جلایریان بازمی‌گردد.

▲ شکل ۱۷-۱۰ - برگه از قرآن مجید

▲ شکل ۱۶-۱۰ - تشعیر، برگه از کتاب دیوان سلطان احمد جلایر

سفالگری در این دوره نیز مورد توجه بوده است و از مهم‌ترین مراکز تولید سفال کاشان، ری و سلطان‌آباد است. سفالگران کاشانی به دلیل دارا بودن امکانات منطقه‌ای رشد قابل ملاحظه‌ای در سفالگری داشتند. آنها توانستند در این دوره نوشته‌های برجسته‌ای را به نقاشی بیفزایند و فن مشبک‌سازی ظروف سفالین را به کمال برسانند. همچنین در تزیین از طراحی و خطاطی و شیوه نگارگری بهره بردند (شکل ۱۸-۱۰). از مناطق رقیب کاشان بایستی به ری اشاره کرد که غالباً بر روی سفالینه‌ها موضوعاتی از جمله مجالس شکار یا چوگان را بر زمینه سفید یا لاجوردی به همراه نقش ترنج‌های زیبا و پرکار استفاده می‌کردند (شکل ۱۹-۱۰). همزمان شیوه سلطان‌آباد با نوعی ترنج چهارپر که درون آن را با تصاویر بسیار زنده از جمله گوزن و آهو پر می‌کردند به شیوه‌ای خاص و بدیع مبدل شد. در آن طرح شکوفه‌هایی با خط‌های باریک آبی روی زمینه‌های تاریک اجرا می‌شد (شکل ۲۰-۱۰ الف و ب).

▲ شکل ۱۸-۱۰ - ظرف سفالین، کاشان

ب

الف

▲ شکل ۱۹-۱۰- ظرف سفالین، سده ۸ هجری، ری

▲ شکل ۲۰-۱۰- ظرف سفالین، دوره ۸ هجری سلطان آباد، اراک

با وجود نمونه‌های اندک آثار فلزی در این دوره از جمله شمعدان‌های فلزی (شکل ۲۱-۱۰) باز هم نمی‌توان روش تولید این هنر در سده‌های هفتم و هشتم هجری را روشن نمود اما در برخی نسخه‌های مصور، ابزارهای فلزی گوناگونی دیده می‌شود.
هنر چوب نیز در این دوره براساس آثار باقیمانده، دارای اهمیت بوده است که از نمونه‌های شاخص آن می‌توان به منبر مسجد جامع نائین (شکل ۲۲-۱۰)، منبر مسجد جامع اصفهان و رحل چوبی اشاره کرد.

▲ شکل ۲۲-۱۰- منبر چوبی مسجد جامع نائین

▲ شکل ۲۱-۱۰- پایه شمعدان فلزی، شیراز

طراحی و بافت پارچه در این دوره به کلی تغییر می‌کند. نقش‌های پیش از اسلام از رواج افتاد و به جای آن رنگ‌های تند و تیره در زمینه پارچه معمول شد و تنها وسیله ایجاد برجستگی و تضاد به کار بردن الیاف فلزی در آنها بود. پارچه‌هایی با نقش راه راه و شاخ و برگ‌هایی از گل نیلوفر رایج شد. تزیینات پرندگان خیالی و جانوران به شکل رودوزی با الیاف فلزی بر روی پارچه‌ها به صورت تکراری به کار می‌رفت. گاهی این نقش‌ها به گونه‌ای قرار می‌گرفتند که بیننده احساس حرکت مورب می‌کرد (شکل ۲۳-۱۰).

به طور کلی در این دو سده نقش‌ها در آثار مختلف (پارچه، قلم‌زنی، کتاب‌آرایی، نگارگری و...) به شکل طرح‌های آزاد و گردان، عناصری چون گل نیلوفر آبی، ازدها، سیمرخ، ابرهای پیچان، پرندگان در حال پرواز و حیوانات در حال جست و خیز مشاهده می‌شود.

▲ شکل ۲۳-۱۰ نمونه‌های پارچه و لباس مغولی (برگرفته از آثار نگارگری)

گاه‌نگار درس دهم

دوره میانه (اسلامی)	
سده هفتم و هشتم هجری	سده سیزدهم و چهاردهم میلادی
(۷۰۰-۸۰۰) (۶۰۰-۷۰۰)	
هنرها: معماری، گچ‌بری، آجرکاری، سفالگری، کاشی‌کاری (معرق)، فلزکاری، خوشنویسی و کتابت، نگارگری و نقاشی، بافندگی	
مناطق: سلطنتیه زنجان، ورامین، یزد، کرمان، بسطام، نظنز، تخت سلیمان، اصفهان، مراغه، تبریز، شیراز، ری	
سلسله‌ها: اتابکان، ایلخانان، مظفریان، جلاریان	

۱- عناصر (اجزاء) تازه معماری سده‌های هفتم و هشتم هجری را نسبت به دوره قبل بیان کنید.

۲- تزینات معماری سده هفتم و هشتم هجری چه بود؟

۳- شاخص‌ترین آثار معماری سده هفتم و هشتم هجری را نام ببرید.

۴- آثار غیر مذهبی معماری سده هفتم و هشتم چه بناهایی را شامل می‌شد؟

۵- وضعیت نگارگری سده‌های هفتم و هشتم را بیان کنید.

۶- مکتب نگارگری شیراز چه ویژگی‌هایی داشت؟

۷- وضعیت کتاب‌آرایی سده‌های هفتم و هشتم را شرح دهید.

۸- مراکز مهم سفالگری ایران در سده‌های هفتم و هشتم را نام ببرید.

۹- آثار سفالی سده‌های هفتم و هشتم چه تزیناتی داشته‌اند؟ شرح دهید.

۱۰- طراحی پارچه و بافت آن در سده هفتم و هشتم چه تغییراتی پیدا کرد؟

شرح دهید.

۱۱- جدول زیر را با توجه به محتوای درس با عبارات مناسب کامل کنید :

زمان	شاخص‌ترین آثار معماری سده ۷ و ۸ هجری	ویژگی نگارگری سده ۷ و ۸ هجری	مراکز سفالگری سده ۷ و ۸ هجری
سده ۷ و ۸ هجری		دقت در جزئیات، ترسیم کوه‌های لایه‌لایه، ابرهای پیچان، ترسیم آب به صورت پولک پولک، استفاده از رنگ نقره‌ای	